

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС. СІМЕЙНЕ ПРАВО

УДК 347.44

В.О.Кучер

ОКРЕМІ СПОСОБИ ЗАХИСТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ

Досліджуються реституційний та віндикаційний способи захисту права приватної власності, аналізуються цивільне законодавство, судова практика розгляду цивільних справ, з'ясовуються випадки застосування власником майна позову про застосування наслідків недійсності правочину та віндикаційного позову.

Ключові слова: *недійсний правочин, реституція, віндикація, позов, неволодіючий власник, добросовісний набувач.*

Исследуются реституционные и вindikационные способы защиты права частной собственности, анализируются гражданское законодательство, судебная практика рассмотрения гражданских дел, случаи применения собственником имущества иска о применении последствий недействительности сделок и вindikационного иска.

Ключевые слова: *недействительная сделка, реституция, вндикация, иск, невладельчий собственник, добросовестный приобретатель.*

The restitution and compulsory means of protecting the law of private property are researched, the civil legislation, the judicial practice of trying civil cases are analyzed, the cases of bringing of a lawsuit by a property owner concerning the consequences of the invalidity of law administration and the compulsory lawsuit are clarified.

Key words: *invalid law administration, restitution, vindication, lawsuit, an owner who does not possess an honest acquirer.*

Постановка проблеми. Процес реформування українського законодавства, пов'язаний із гармонізацією публічно-правових та приватноправових засад, насамперед стосується відносин власності. Зміни у правовому регулюванні відносин власності є неминучим наслідком впливу на нього комплексу правових механізмів, передбачуваних суміжними інститутами договірної, корпоративної, конкурентної, природоресурсового права та інших. Це викликає необхідність переосмислення не лише поняття права власності загалом, а й розуміння

таких правових феноменів, як способи захисту права власності.

Виникла потреба у з'ясуванні цивільно-правових засобів захисту права власності. На поновлення становища, яке існувало до порушення, на припинення дій, якими порушується право власності, вказують речово-правові (віндикаційний, негаторний позови, позов про визнання права власності) та зобов'язально-правові засоби захисту права власності (позов про визнання правочинів недійсними, повернення безпідставно набутого чи збереженого майна, відшкодування збитків тощо) [1, с. 323]. Коли захищається право власності, може виникнути проблема конкуренції позовів, оскільки власник (титульний володілець) вправі самостійно вибирати спосіб захисту порушених цивільних прав, але у межах ст. 12 ЦК України. Якщо передане за недійсним правочином майно є індивідуально-визначене і збереглося у набувача у натурі, власник майна може пред'явити до набувача позов про витребування майна з чужого незаконного володіння в порядку віндикації, а також в порядку реституції. При цьому існує ряд застережень застосування цих засобів.

Стан дослідження. Питання способів захисту права власності, зокрема реституції та віндикації, були предметом досліджень таких науковців-цивілістів, як М.І. Брагінський, О.В. Гутников, І.О. Дзера, І.Б. Новицький, Н.В. Рабинович, К.І. Скловський, Д.О. Тузов, Ф.С. Хейфец, В.П. Шахматов, Н.Д. Шестакова та інших. Так, у працях О.В. Гутникова та Н.Д. Шестакової містяться ґрунтовні висновки щодо конкуренції способів захисту права приватної власності. Значний науковий інтерес становить посібник К.И. Скловського, в якому йдеться про можливість повернення переданого за недійсним договором нерухомого майна.

Проте зазначені праці ґрунтуються на нормах цивільного права Російської Федерації. Якщо ж врахувати концептуальні особливості українського цивільного законодавства, то потреба наукових розвідок у цій юридичній площині є беззаперечною. Адже недостатньо розробленими та дискусійними залишаються питання можливості застосування реституційного та віндикаційного способів захисту права власності відповідно до цивільного законодавства України. Тому в аспекті різноманітності способів захисту порушеного права власності нашою **метою** є з'ясування природи віндикаційного та реституційного правовідношення, а також визначення випадків застосування неволодіючим власником майна віндикаційного позову та позову про застосування наслідків недійсності правочину.

Виклад основних положень. Для того, щоб вирішити питання можливості застосування позову з реституції чи з віндикації, необхідно виходити зі змісту правовідносин, які виникають між сторонами.

Слово «реституція» походить від латинського «*restituere*». Дія реституції полягала в тому, що вона позбавляла юридичної сили факт, який став підставою існуючого становища, і відновлювала попередній стан цих правовідносин [2, с. 71]. Відповідно до положень ч. 1 ст. 216 ЦК України недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю. Двостороння реституція полягає в тому, що кожна сторона недійсного правочину має повернути іншій стороні все, що вона одержала на виконання такого правочину [3, с. 215].

На повернення майна з чужого незаконного володіння спрямований також віндикаційний позов, під яким розуміють позов неволодіючого власника до незаконно володіючого невластника з метою відновлення порушеного володіння річчю шляхом вилучення її в натурі [4, с. 51–55; 5, с. 31].

У випадку недійсності правочину сторони не вправі пред'являти позов про витребування майна з чужого незаконного володіння (позов з віндикації), оскільки відносини між сторонами носять зобов'язальний характер. Як відзначають К. Скловський та Ю. Ширвіс, обов'язок по реституції не поставлений у залежність від володіння річчю або іншим майном, отриманим за угодою, що є характерним саме для особистого, а не речового зв'язку [6, с. 106].

Про наявність зобов'язальних відносин між сторонами недійсного правочину вказує ст. 216 ЦК України, яка у разі недійсності правочину зобов'язує кожную сторону повернути отримане без правової підстави майно. Такі відносини сторін підпадають під зміст ст. 509 ЦК України, відповідно до якої зобов'язанням є правовідношення, де одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку. Особливістю зобов'язальних відносин при застосуванні реституції є те, що вони виникають не з правовірних дій (договорів, інших правочинів) та деліктів, а є наслідком такого юридичного факту як недійсний правочин.

На відміну від реституції витребування майна з чужого незаконного володіння (віндикація) є речово-правовим засобом захисту права власності [1, с. 232; 7, с. 3], що зумовлює неможливість власника індивідуально-визначеного майна – сторони недійсного правочину скористатися таким засобом.

Крім наведеного аргументу, доцільно також вказати на односторонній характер віндикації, у зв'язку з чим вона не може повернути у початкове становище іншу сторону недійсного правочину,

яка такої вимоги не заявляла. Тому необхідно погодитись з думкою І. Спасибо-Фатєєвої, що поєднання вимог однієї сторони про визнання недійсним правочину з витребуванням переданого за таким правочином майна без відповідної вимоги іншої сторони призводить до того, що одна зі сторін недійсного правочину опиниться у становищі, коли вона матиме й передане іншою стороною майно, і поверне на її вимогу своє майно [8, с. 30]. Така можливість суперечить двосторонньому характеру реституції, вказаної у ст. 216 ЦК України, і суттєво порушуватиме інтереси особи, яка не заявлятиме такої вимоги, оскільки належне їй майно до неї не повернеться.

Викладене свідчить про те, що у випадку недійсності правочину його сторони можуть звернутись в суд лише з вимогою про повернення майна в порядку реституції. Зобов'язальний (двосторонній) характер відносин між його сторонами свідчить про неможливість його сторін вимагати один від одного повернення індивідуально-визначеної речі, яка збереглась у натурі, в порядку віндикації.

Непоодинокі випадки відчуження майна особами, які не мають право його відчужувати (наприклад, неправомірний продаж майна орендарями тощо). При такій ситуації власник індивідуально-визначеної речі вправі пред'явити до третьої особи (набувача речі) позов про витребування майна з незаконного володіння в порядку віндикації. Як зазначає К.І. Скловський, опинившись в одному процесі лише внаслідок набуття майна, який став предметом недійсного правочину, зв'язок таких осіб обмежений приналежністю спірної речі і може мати якість лише речового зв'язку [9, с. 319].

Крім цього, власник майна не позбавлений можливості пред'явити позов про визнання договору, укладеного між незаконним відчужувачем майна і набувачем, недійсним, що породжує конкуренцію позову. При цьому, якщо річ з володіння власника вибула за його волею, в тому числі при вчиненні недійсного правочину (за винятком випадків вчинення правочинів поза його волею), при заявленні ним позову про визнання такого договору недійсним не повинні порушуватись інтереси добросовісного набувача, який отримав річ за оплатним договором.

Такої ж позиції дотримується судова практика України. Так, відповідно до п. 15 роз'яснення Вищого господарського суду України 02-5/111 від 12 березня 1999 р. «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з визнанням угод недійсними» у вирішенні спорів, пов'язаних з витребуванням майна з чужого незаконного володіння (віндикацією майна), господарським судам необхідно врахувати, що сам лише факт відчуження майна підприємства, установи, організації, якій воно не належить на праві власності (повного

господарського відання, оперативного управління), не є підставою для визнання угоди про відчуження недійсною. Правові наслідки такої угоди мають визначатися з урахуванням, зокрема, ст. 145 і 225 Цивільного кодексу [10, с. 432] (мається на увазі ЦК УРСР). В свою чергу ст. 145 наведеного кодексу обмежувала право власника у встановлених законом випадках витребувати річ у добросовісного набувача*.

Верховний Суд України також вказував на необхідність врахування інтересів добросовісного набувача при пред'явленні позову про визнання недійсним договору [11, с. 42–44].

Положення про захист інтересів добросовісного набувача, який придбав річ оплатно, у випадку вибуття її за волею власника піддав сумнівам В.В. Вітрянський. На його думку, та обставина, що покупець може опинитися в ролі добросовісного набувача, щодо якого закон не допускає ввідикації, не повинна служити перешкодою для застосування власником позову про наслідки недійсності нікчемної угоди [12, с. 807]. Доводячи таке твердження, автор вказував, що, по-перше, недійсна угода не може породжувати титул власника у добросовісного набувача; по-друге, у випадку застосування наслідків недійсності угоди реституція повертає добросовісного набувача у попереднє становище, що не тягне за собою ущемлення його прав; по-третє, цивільне право не обмежує власника у виборі способу захисту порушеного права; по-четверте, фігура добросовісного набувача з'являється лише в правовідносинах, які виникають у зв'язку з пред'явленням власником майна ввідикаційного позову.

Однак, позиція В.В. Вітрянського не є беззаперечною, оскільки не можна інтереси добросовісного набувача ставити у залежність від виду позову, пред'явленого власником майна: якщо позов ввідикаційний – інтереси добросовісного набувача підлягатимуть захисту і власник не вправі витребувати у нього річ; у випадку пред'явлення позову з реституції – добросовісність набуття речі до уваги не береться і її слід повертати власнику. Захист інтересів добросовісного набувача речі пов'язаний з тим, що у випадку відчуження речі власником відповідальність за вибір недобросовісного контрагента, який згодом її продав третій особі, він несе самостійно. На це вказує ст. 388 ЦК України, яка можливість витребування майна у добросовісного набувача пов'язує лише з вибуттям його із володіння власника або

*Добросовісним набувачем є особа, яка на законній правовій підставі володіє майном. Відповідно до ст. 388 ЦК України ознака добросовісності набувача полягає в тому, що такий набувач не знає та не повинен знати, що особа, в якій він придбає майно, не має права його відчужувати.

особи, якій він передав майно, поза їхньою волею або безоплатністю набуття її добросовісним набувачем.

Правочини, що вчинені не уповноваженими особами, порушують ч. 1 ст. 319 ЦК України, яка закріплює виключне право власника розпоряджатися своїм майном на власний розсуд. Вони є оспорюваними, оскільки їх недійсність прямо законом не встановлена. У зв'язку з цим до моменту винесення рішення про недійсність такого правочину він є дійсним і породжує для його сторін цивільні права та обов'язки, що впливає з презумпції правомірності вчиненого правочину, визначеної ст. 204 ЦК України.

Судова колегія в цивільних справах Верховного Суду України у правових позиціях, висловлених щодо договору купівлі-продажу квартири вказала, що при добросовісності покупця договір може бути визнаний судом недійсним у тому разі, коли згідно зі ст. 145 ЦК (йдеться про ЦК УРСР) власник вправі витребувати від нього майно [13, с. 30]. Не допускаючи можливості визнання правочину недійсним судова практика ґрунтується на захисті інтересів добросовісного набувача. Тому правочин, вчинений між неуповноваженою особою та набувачем майна, породжує в останнього право власності лише у випадку, коли власник майна не може витребувати від нього своє майно.

Проте у цієї позиції є один вагомий недолік: не уповноважена на відчуження речі особа не може при укладенні договору передати більше правомочностей щодо цієї речі порівняно з тими, якими вона наділена. Не маючи права її продавати, незаконний відчужувач після вчинення правочину з набувачем речі передає йому усі правомочності власника, в тому числі право розпоряджання за умови, якщо власник не вправі від набувача витребувати цю річ. З логічної точки зору такі правочини повинні були б визнаватися недійсними з правом витребування майна від добросовісних набувачів. Проте, захищаючи інтереси добросовісного набувача, шляхом обмеження випадків, коли власник може витребувати від нього своє майно (ст. 388 ЦК України), цивільне законодавство виходить лише з практичних міркувань і захисту учасників цивільного обігу.

Як зазначає Н.Д. Шестакова, якщо у власника немає підстав для витребування майна у добросовісного набувача, у задоволенні позову про визнання правочину, укладеного між незаконним відчужувачем та набувачем, недійсним йому має бути відмовлено [14, с. 186]. Однак власник вправі пред'явити позов до відчужувача про відшкодування вартості майна, яка існує на час розгляду справи.

Отже, з викладених вище міркувань та з правових позицій Верховного Суду України впливає, що договір між неуповноваженою на відчуження майна власника особою та набувачем такого майна

може бути визнаний недійсним за позовом власника лише у випадках, коли відповідно до ст. 388 ЦК України воно може бути витребуване в останнього. Це, зокрема, у випадках, по-перше, безоплатного набуття майна добросовісним набувачем; по-друге, вибуття майна з володіння власника або особи, які він передав майно, поза їхньою волею; по-третє, у випадку набуття майна недобросовісним набувачем, тобто особою, яка в момент набуття майна знала або повинна була знати про те, що його відчужувач не мав права це робити.

Як зазначає О.В. Гутников, власник може вибирати: пред'являти йому реституційний позов до сторони правочину, яка буде передавати йому грошову вартість майна, оскільки воно передане третім особам, або пред'являти віндикаційний позов до третьої особи з відповідними правовими наслідками у вигляді обмеження віндикацій від добросовісного набувача [15, с. 243].

Неволодіючий власник, хоч і не брав участі у правочині, вчиненому між незаконним відчужувачем і набувачем майна, не втрачає можливості звернутися в суд з позовом про визнання такого правочину недійсним, оскільки він має правовий інтерес у результаті вирішення спору щодо свого майна. Проте, заявивши такий позов, власник не може отримати втрачене майно, оскільки у випадку визнання такого правочину недійсним відповідно до п. 1 ст. 216 ЦК України в початкове становище повертаються лише його сторони (відчужувач майна і набувач).

Після повернення майна набувачем відчужувачу власник вправі від останнього витребувати майно в порядку зобов'язальних відносин (наприклад, якщо між ними був укладений договір оренди майна) або знову ж застосовуючи реституцію, якщо укладений між ними договір є недійсним. Проте, і за таких обставин власник може не отримати втрачене майно. Як зазначає К.І. Скловський, при визначеному збільшенні кількості угод, що випливають з недійсної угоди, їх ланцюг може настільки збільшитись, що реституція стає практично неможливою [9, с. 314]. Беручи до уваги зауваження згаданого науковця, маємо підстави вважати, що найдієвішим способом витребування власником майна від третіх осіб, які набули майно внаслідок вчинення правочину, є віндикація. При цьому віндикація майна є таким способом витребування майна з чужого незаконного володіння, внаслідок якої у визначених законом випадках втрачене майно переходить безпосередньо у володіння власника.

Висновки. Сторони недійсного правочину можуть витребувати своє майно (в тому числі індивідуально-визначене) лише шляхом заявлення позову про застосування наслідків недійсності правочину (реституції). Двосторонній характер реституції виключає можливість сторін витребувати майно одна від одної шляхом віндикації.

У випадку відчуження майна власника третім особам повинні застосовуватись вимоги ст. 388 ЦК України, яка обмежує право власника витребувати майно від добросовісного набувача. Власник вправі захистити свої права шляхом пред'явлення позову про витребування майна з чужого незаконного володіння (позову з віндикації); позову про визнання правочину, вчиненого між незаконним відчужувачем та набувачем, недійсним; позову до незаконного відчужувача про відшкодування вартості майна.

Позов власника про визнання правочину, вчиненого між незаконним відчужувачем та набувачем майна, недійсним підлягає задоволенню лише у випадках, коли власник вправі витребувати майно від добросовісного набувача. Внаслідок визнання цього правочину недійсним, в початкове становище повертаються лише його сторони (відчужувач майна та набувач). Подальше застосування норм зобов'язального права (у випадку наявності між власником та незаконним відчужувачем майна дійсного договору) або наслідків недійсності правочину (якщо договір є недійсним) дає можливість власнику повернути втрачене майно.

Тому віндикація майна, на відміну від позову про визнання правочину недійсним і застосування наслідків його недійсності, є єдиним способом витребування майна у третіх осіб, після застосування якої втрачене майно переходить безпосередньо у володіння власника.

1. Цивільне право України. Загальна частина: підручник / за ред. І.А. Бірюкова, Ю.О. Заїки. – К.: КНТ, 2006. – 480 с.

2. Римское частное право: учебник / под ред. И.Б. Новицкого, И.С. Перетерского. – М.: Юриспруденция, 1999. – 512 с.

3. Цивільне право України: підручник / Є.О. Харитонов, Н.О. Саніахметова. – К.: Істина, 2003. – 776 с.

4. Дзера І.О. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні / І.О. Дзера. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 255 с.

5. Дзера І.О. Віндикаційний позов у цивільному праві / І.О. Дзера // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія «Правознавство». – 2000. – Вип. 82. – С. 31–37.

6. Скловский К. Защита владения / К. Скловский, Ю. Ширвис // Закон. – 1997. – № 12. – С. 104–107.

7. Дзера І.О. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право та цивільний процес» / І.О. Дзера. – К., 2001. – 21 с.

8. Спасибо-Фатєєва І. Проблемні аспекти недійсних правочинів (на прикладі договору міни) / І. Спасибо-Фатєєва // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 7. – С. 29–33.

9. Скловский К.И. Собственность в гражданском праве: учеб.-практ. пособие. - 3-е изд. / К.И. Скловский. – М.: Дело, 2002. – 512 с.

10. Вирішення господарських спорів. Застосування норм матеріального права в роз'ясненнях і листах Вищого господарського суду України. – К.: Юстиніан. – 2002. – 640 с.

11. Практика судів України в цивільних справах // Бюлетень законодавства і юридичної практики. – 1995. – № 2. – Ч. 1. – С. 42–44.

12. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга первая. Общие положения / М.И. Брагинский, В.В. Витрянский [изд. 4-е, стереотип.]. – М.: Статут. – 2001. – 842 с.

13. Застосування судами цивільного і цивільного процесуального законодавства / за заг. ред. П.І. Шевчука. – К.: Ін Юре, 2002. – 416 с.

14. Шестакова Н.Д. Недействительность сделок / Н.Д. Шестакова. – СПб: Юридический центр Пресс. – 2001. – 306 с.

15. Гутников О.В. Недействительные сделки в гражданском праве. Теория и практика оспаривания / О.В. Гутников. – М.: Бератор-Пресс, 2003. – 576 с.